

պէտ և իրենց արմատական բառերով և բերականութեամբ մէկանոնցմէ շատ տարբեր . հայերէնի պէս ալ գրաբառ և աշխարհաբառ ունին . գրերուն մէկ տեսակն ալ որ մեր տանգլուխ ըստած երկաթագիրներուն կը նմանի՝ սուրբն Ստորոպ հնարած է . բայց հիմայ չեն գործածեր աս գիրը . իրենց սուրբ գիրքը և ուրիշ եկեղեցական շատ գրուածք՝ հայերէնէ թարգմանած են . այսպէս ալ ծիսից մէկ մասը մեզմէ՝ մէկ մասն ալ Յունաց եկեղեցիէն առած են :

Սրաստանի մէջ գիտութիւնները Ղաւթի Սորոգչին ատենը ծաղկեցան 1089^ն . որ տասուերկու տղայ Ղթենք խրկեց ուսմունք սորվելու , որոնք դառնալու ատեննին շատ հարկաւոր գրքեր մէկ տեղ բերին ու իրենց լեզուով թարգմանեցին . նոյնպէս Ղաւթի յաջորդին ժամանակն ալ շատ ծաղկեցան գիտութիւնք . բայց քնոր մահուանէն վերջը Ղինկիզխանին յարձակման ժամանակը տէրութե հետ ուսումնարաններն ալ վեր վար եղան , անկէց վերջն ալ նոյնպէս անդադար օտարաց յարձակմանց զբաղելով ժամանակ չգտան ուսմանց հետ ըլլալու և գրականութիւնը միայն վանքերու մէջ մնաց . որոնց մէջ անուանի էր Սիոնի վանքը որ Ղթենի ըստած աւանին մէջն է , բարձր բլրի մը վրայ , հայոց ճարտարապետութեամբ շինուած : Հերակլ թագաւորը նորէն ձեռք զարկաւ ուսմունքը ծաղկեցնելու , Թիֆլիզի մէջ տպարան մը բացաւ ու Սրաց գրերով գիրք կը տպէր . ինքը հոգ տարաւ ու վանքերէն պատմական գրքերը ժողովելով՝ ընդարձակ Սրաց պատմութիւն մը հաւաքեց . նոյնպէս Սողտոքի մէջ ալ ազգային տպարան մը բացուեցաւ . բայց հերակլի մեռնելէն վերջը նորէն խռովութեանց պատճառաւ ուսմունքը ետ մնաց . իսկ հիմայ կամաց կամաց նորէն սկսած է ծաղկիլ , մանաւանդ հայազգի բնակչաց մէջ : Սրաց տէրութիւնը մեր Ռազրատունեաց ատեն նորոգուելով՝ դիմացաւ ինչուան անցած դարուն վերջը . բայց ներքին խռովութիւններով , արտաքին

թշնամեաց ձեռքով ալ շատ տկարացած՝ իրենց վերջի թագաւորը յուսահատելով իր հայրենեացը կարգաւորութենէն , մեռնելու ատեն Ռուսաց Պօղոս Ա կայսեր յանձնեց մայրաքաղաքը ու թագաւորութիւնը . որ 1801 յունուարի 18^ն կայսերական հրովարտակով Ռուսաստանի հետ միացուց :

Հ . Գ . Մ

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՍՏԵՂԱԲԱՆԸ ԽՈՒԹԻՒՆ

Սահմանային չափոյն վրայ :

Սրի և առջի յողուածով տեսանք թէ մարդիկ ինչպէս արեւուն օրական աւերելով շարժմամբ ժամանակի չափ մը հաստատեր են , որ օր սեպեցինք : () րերն ալ վրայէ վրայ դնելով կը սահմանուի ժամանակի ուրիշ չափեր աւջինէն շատ աւելի մեծ , որ զանազան օրերէ բազկացած ըլլալով մոքերնուս մէջ որոշ կերպով մը կը տպաւորեն ժամանակին մեծամեծ միջոցներուն իրարու հետ ունեցած համեմատութիւնը : Բայց այս մեծագոյն չափերը ճիշդ սահմանելուն մէջ ամէն ազգ չմիաբանեցան . խիստ հիները տեսնելով լուսնի կանոնաւոր փոփոխութիւնները՝ իրենց ժամանակի չափ դրին այն միջոցը որ լուսնի մէկ ծննդենէն ինչուան մէկալ ծնունդը կ'անցնի , և տեսան որ այս միջոցս գրեթէ 29 օր ու կէս է , որուն ըսին ամիս կամ շաբանի ամիս . և ինչուան հիմայ ալ Տաճկներն և հրեայք իրենց ժամանակը լուսնի ընթացքով կը կանոնաւորեն :

Սուսնի ամիսներուն անհաստատութիւնը շուտով իմացուեցաւ , և թէ եղանակաց փոփոխութիւնները , որ երկրագործութեան հետ կապ ունին , ա-

րևումն շարժմունքներէն կը կախուին . տեսան ալ թէ շատ դիւրին է ժամանակին մեծամեծ միջոցներն որոշելու համար՝ արևուն երկրիս չորս դին ըրած տարեկան առերևոյթ շարժումը՝ չափ հաստատել . անոր համար լուսնականը ձգեցին ու տարեկան շրջանը չափ սահմանեցին , որուն չափն է արևուն երկու անգամ հետզհետէ մի և նոյն գիշերահաւասարին վրայ գալու համար անցուցած միջոցը . և ասիկայ ըսուեցաւ շրջան արեւադարձի արեգական , կամ սովորական անուամբ փաթի , և բարակ հաշիւներով իմացուեցաւ որ 365 օր , 5 ժամ , 48 րոպէ , և 50'', 2 է : Այսչափ միջոցիս մէջ արեւը մէկ գիշերահաւասարէն կ'ելլէ , և ամբողջ ծրի խաւարման շրջանակը պտտելէն ետեւ՝ դարձեալ նոյն գիշերահաւասարին վրայ կը հասնի . բայց ինչպէս որ առջի յօդուածին մէջ տեսանք , գիշերահաւասարին կէտն ալ $50^{\circ} \frac{1}{4}$ տարեկան յետախաղաց շարժումն ունի նոյն ծրի խաւարման վրայ , որով արեւը այս կէտին վրայ գալով՝ դեռ բացարձակ շրջանը չէ կատարած , և միջոց կայ առջի ելած տեղն հասնելու : Ա՛նք այս տարբերութիւնս չենք նայիր , վասն զի գիշերահաւասարէն միայն կը կախուի եղանակաց փոփոխութիւնները , և քաղաքական ընկերութեան մէջ այս շրջանս որոշուեր է ժամանակի չափ :

Ա՛րջի ատեններս եղած աստեղաբաշխական դիտողութիւններով՝ տարւոյն երկայնութիւնը աւելի ճշգրութեամբ որոշուեցաւ , ինչպէս քիչ մը առաջ դրինք : Հիները 365 օր կը դնէին տարւոյն երկայնութիւնը . բայց ասով ամբողջ չորս տարիէն ետեւ , թէ որ դնենք թէ արեւը առաջ զարնանային գիշերահաւասարէն ելած է , նոյն գիշերահաւասարը չհասնիր , հապա գրեթէ մէկ օր մը դեռ կ'ուզէ հոն հասնելու համար . այն ատեն գիշերահաւասարը տարւոյն այլ և այլ միջոցներ իյնելով՝ անկարելի կ'ըլլար ցանելու , քաղելու և երկրագործութեան որոշ ու անփոփոխելի ժամանակը գիտնալ :

Այս փոփոխութեանցս դէմն առնել

կարծելով Յուլիոս Կեսար , Վրիստոսէ 46 տարի առաջ՝ նոր շրջան մը դրաւ , որ իւր անուամբը Յուլեան շրջան կը կոչուի : Իրեն ատենի աստեղաբաշխները արեգակնային տարւոյն երկայնութիւնը 365 օր ու 6 ժամ սեպեցին , ոչ աւելի և ոչ պակաս . անոր համար ինքն ալ արեգակնային տարին 365 օր սահմանեց , 6 ժամն ալ աւելցուց . բայց որպէս զի ասով արեւը գիշերահաւասարէն շատ չհեռանայ , վասն զի այն աւելցուցած 6 ժամը չորս տարին մէյմը 24 ժամ կ'ընէր , որով ամբողջ օր մը կ'աւելնար , նահանջ սահմանեց . և այնպէս իրեք տարին հասարակ կը կոչէր , իսկ չորրորդը՝ նահանջ , որ 366 օր էր . և այս աւելցած օրը փետրուար ամսոյն վրայ կը զարնէր : Յուլիոս Կեսար տարւոյն բաժանմունքները չփոխեց , և ինչ որ հին ատենէն 'ի վեր կը գործածուէր՝ ինքն ալ նոյնը պահեց . և որովհետեւ Հռովմայեցիք լուսնական ամիս գործածել սովորած էին , անոր համար ինքն ալ և ոչ ձմեռուան արեւադարձէն սկսաւ տարին , հապա անմիջապէս ետեւէն եկած լուսնի ծննդէնէն , որ այն ատեն նոյն արեւադարձէն ութ օր ետեւ ինկաւ . և այսպէս Յուլեան տարին մինչև հիմա միշտ այժեղներ արեւադարձէն ութը կամ ինը օր ետեւ կը սկսի , որ է առաջին օր յունուարի :

Հետեւեալ աղիւսակիս մէջ կը տեսնուին տարւոյն տասուերկու ամիսները իրենց իւրաքանչիւր օրերովը . և թէ հասարակ ու նահանջ տարիներուն առաջին օրէն ինչուան իւրաքանչիւր ամսոց սկիզբը անցած օրերը :

Աստի թէ որ ուզենք գիտնալ թէ հասարակ տարւոյ մը սկիզբէն , ինչպէս 1849 տարին , ինչուան յունիսի 15 քանի օր անցեր է , պէտք է այս 15 թիւը 151^ն վրայ զարնել , որ յունիս ամսուն գիմացը դրուած է , ելած 166 թիւը կը ցուցնէ թէ նոյնչափ օր անցած է . իսկ թէ որ տարինիս նահանջ ըլլար , այն ժամանակը փոխանակ 151 սեպտեմբ 152 սեպտեմբ է :

Ամիսը և ամսուրը նոյնին		Աւուրք յառաջնոյ օրէ տարւոյն	
		Հասարակ	Նահանջ
Յունուար .	31 .	0 օր	0 օր
Փետրուար .	28 . }	31	31
կամ	29 . }		
Մարտ .	31 .	59	60
Ապրիլ .	30 .	90	91
Մայիս .	31 .	120	121
Յունիս .	30 .	151	152
Յուլիս .	31 .	181	182
Օգոստոս .	31 .	212	213
Սեպտեմբեր .	30 .	243	244
Հոկտեմբեր .	31 .	273	274
Նոյեմբեր .	30 .	304	305
Դեկտեմբեր .	31 .	334	335

Ինչուան Վրիստոսի 1582 թուականը բոլոր քրիստոնեայք Յուլեան շրջանը կը գործածէին, որ արեգակնային տարին ամբողջ 365 օր 6 ժամ կը գնէր. այս 6 ժամն չորս տարին մէյսը ամբողջ օր մը ընելով, չորս հարիւր տարուան մէջ ալ հարիւր օր կ'աւելնար, վասն զի 400 տարուան մէջ հարիւր նահանջը բրած կ'ըլլար: Իայց ինչպէս վերն ըսինք, մէկ արեգակնային տարին ամբողջ 365 օր, 5 ժամ, 48', 50", 2 է, որով Յուլեան տարիէն աւելի կարճ է. և 5 ժամ, 49 րոպէ հասարակ տարւոյն քննարկողը 400 տարուան մէջ 100 օր չընէր հապա գրեթէ 97 օր: Ուստի հիմա ենթադրելով թէ արեւը դարնանային գիշերահաւասարին կետէն ելեր է, 400 Յուլեան տարիէն ետեւ արեւը 3 օր գիշերահաւասարին կետէն անդին անցած կ'ըլլայ, և 800 տարուան մէջ 6 օր և 1600 տարուան մէջ 12 օր, երթալով ալ հետզհետէ կը հեռանայ նոյն կետէն:

Եյս մեծ սխալմանս գէմն առաւ Վրիգոր ԺԳ Հռովմայ քահանայապետը. վասն զի 1582^ն ատենները աստեղաբաշխներու ձեռքով այս սխալս ուղղեց, որով տուամարն ալ իր անուամբը Վրիգորեան արաճեցաւ: Ահիկոյ

սուրբ Ժողովքը, որ Վրիստոսի 325 թուականին եղաւ, սահմանեց որ Օտոկի սուրբ յարութեան տօնը մարտի 21^ն վերջը եղած անմիջապէս լուսնի ծնունդեան ետեւի կիրակին տօնուի. որով հետեւ նոյն ատենները քահանային գիշերահաւասարը գրեթէ մարտի 21^ն կ'իյնար: Եւոր վրայ ատեն անցաւ ինչուան 1582, տեսան որ վերի ըսած սխալին պատճառաւ քահանային գիշերահաւասարը մարտի 11^ն կ'իյնայ, որով զատիկն ալ կը խախտի, ուստի որպէս զի գիշերահաւասարը մարտի 21^ն իյնայ և միշտ անկէ շատ հեռանայ, քահանայապետը հրամայեց որ 10 օր աւելի համբէն և 1582 հոկտեմբերի 4^ն ետեւ եկած օրը փոխանակ 5 հոկտեմբերի ըսուելու 15 ըսուի: Եւ կէ առաջ չորս հարիւր տարուան մէջ հարիւր նահանջ կ'ըլլար, ինքը իննսուռ եօթը հաստատեց, և այն ալ այս կարգով. հասարակ տարիներն որ 4ով կը բաժնուին նահանջը ըլլան. և այն դարագլուխները, որ ըստ Յուլեան տօմարին միշտ նահանջ էին, թէ որ 4ով կը բաժնուին նահանջը ըլլան, թէ որ չէ՝ հասարակ: Եւ յայտէս 1600 նահանջ է, իսկ 1700, 1800, 1900 հասարակ են, 2000 նահանջ է, և այսպէս հետզհետէ:

Եւ այս է Վրիգորեան տուամարին կամ որ նոյն է նոր արաճեցին համառօտ պատմութիւնը: Հիմայ գրեթէ բոլոր արեւմտեան քրիստոնեայք զայս կը գործածեն. միայն Ռուսերը, Յոյք և մեր ազգը Յուլեան կ'իմ հին տուամարով կ'երթան, անոր համար այս դարուս մէջ Վրիգորեան տօմարէն 12 օր ետեւ մնացած են, որ երթալով պիտի աւելնայ:

Ինչուան հիմայ ըսածներնէս իմացուեցաւ որ ժամանակին չափն առնելու համար արի, ամիս, օր, ժամ, վայրէտան, բոլի կը գործածուին. ասոնցմէ զատ ուրիշ չափ մըն ալ կայ որ շաբաթ կամ եօթնէտէ կ'ըսուի, որ եօթը օր է. այս սովորութիւնը խիստ հին է և է յիշատակ եօթնօրեայ արարչագործութեան աշխարհի: